संपादकीय

भारतीय लोकशाहीचे स्वास्थ्य

- १ -

गेल्या महिन्यात पार पडलेल्या लोकसभेच्या निवडणुकीमध्ये कोणत्याही एका पक्षाला वा आघाडीला निर्विवाद बहुमत प्राप्त झाले नाही. राजकीय निरीक्षकांचे भाकित खरे ठरले.

भारतीय जनता पक्ष हा पहिल्या क्रमांकाचा पक्ष म्हणून पुढे आला आहे. तरी परंतु पुढील पाच वर्षांसाठी स्थिर शासन देण्याचे आश्वासन हा पक्ष पूर्ण करू शकेल अशी खात्री बाळगता येणार नाही, ही गोष्टही एव्हाना स्पष्ट झाली आहे. भाजपबरोबर ज्या प्रादेशिक व अन्य पक्षांनी हातमिळवणी करून निवडणुका लढविल्या त्यांच्यापैकी काही पक्ष आपल्या पाठिंब्यासाठी किंमत वसूल करण्याविषयी आग्रही असल्याने भाजपच्या नेतृत्वाखाली सरकार बनविण्याची प्रक्रियाही मोठ्या मुश्किलीने पार पडली आहे. अशी आजची स्थिती आहे.

भाजपची अडचण ती आपली संधी असे ज्या पक्षांना वाटते, आणि सत्तेवर येण्याचा भाजपचा मार्ग काहीही करून रोखायलाच हवा अशी ज्या पक्षांची भूमिका आहे त्यांनाही आजच्या घडीला तरी भाजपप्रणीत आघाडीचे सरकार स्थापन होऊ देण्यास कबूली द्यावी लागली आहे.

निवडणुकीपूर्वी आघाडी करून निवडणुका लढविल्या व बहुमतात येण्याइतके यश मिळविले तरीही, सरकार बनविण्याच्या वेळी अडवणूक करणाऱ्या अटींची - मागण्यांची - पूर्तता करण्याविषयी आग्रह धरण्याचा प्रकार लक्षात घेता, सरकार कोसळवून पुन्हा निवडणुका घेण्यास भाग पाडणे हा उपाय बाद ठरतो हा बोध जरी या निवडणुकांपासून सत्ताकांक्षी राजकारण्यांनी व पक्षांनी घेतला तरी एक पाऊल पुढे पडले असे होईल.

सरकार पाडणे ही गोष्ट सोपी आहे, पण पर्यायी स्थिर सरकार बनविणे अवघड आहे, ही गोष्ट भाजप व काँग्रेस या दोन मोठ्या पक्षांच्या ध्यानात आली, आणि ही लोकसभा बरखास्त करून पुन्हा निवडणुका घेण्याखेरीज गत्यंतर नाही अशी पाळी राष्ट्रपतींवर आणावयाची नाही असे जर या दोन पक्षांच्या नेत्यांनी ठरविले, तर काय घडू शकते?

(१) अल्पजीवी आघाड्या व त्यांची अल्पकाळ टिकणारी सरकारे, असे घडू शकते. दर वेळी आघाडीतील घटक पक्ष बदलत राहतील. आघाडी बनविण्यात हुशार ठरणाऱ्या नेत्याचा पक्ष लहान असला तरी पंतप्रधानपद त्याच्याकडे येऊ शकेल. अशा आघाड्या करण्यासाठी एक हुशार संधिसाधू कर्तृत्व उपयोगी पडते. सरकारे अल्पजीवी, व तीही एका मागोमाग एक निर्माण होणार व कोसळणार म्हटल्यावर राज्य कसे चालणार, असा प्रश्न पडणे स्वाभाविक आहे. प्रशासनाच्या पातळीवर या परिस्थितीमधून अनागोंदी निर्माण होऊ शकते, आणि कारभार ठप्प होऊ शकतो, हा धोका खराच आहे. याचे गंभीर व घातक परिणाम अर्थव्यवस्थेवर व आंतरराष्ट्रीय संबंधांवर होऊ शकतात. असे परिणाम समर्थपणे झेलण्याची कुवत आपल्यात नाही. एका ढासळत्या, दुबळ्या अवस्थेत काही काळ आपणांस काढावा

लागेल ही शक्यता नाकारता येत नाही.

(२) सरकारे अल्पजीवी राहिली तरी शासन स्थिर आहे असा अनुभव पण येऊ शकतो. कोणतेही सरकार हे कधीही कोसळू शकते याचे भान घटक पक्षांना पूर्णपणे येते तेव्हा, धोरणे, योजना, पवित्रे नाट्यपूर्णरीत्या बदलून चमकण्याची, लोकप्रिय होण्याची इच्छा प्रबळ होण्याकडेही कल होतो. पण, दुसरीकडे, घोषित बदल अंमलात यायच्या आत सरकार कोसळण्याचा धोका वाढत असल्याने, तडजोडवादी सावध भूमिका घेण्याकडेही कल होतो. परस्परविरोधी भूमिका असलेल्या पक्षांची सरकार बनविण्यासाठी हातमिळवणी होते तेव्हा तर 'किमान सहमती' - वर जास्त भर दिला जाण्याची, व टोकाच्या भूमिकांविषयीचे आग्रह सोडून देण्याची गोष्ट शहाणपणाची ठरते. या सगळ्यामुळे, सरकारे येवोत जावोत राज्य स्थिर आहे असा अनुभव लोकांना येऊ शकतो.

यासाठी एक अट मात्र आहे. नोकरशाही प्रशासनयंत्रणा ही मजबूत हवी आणि लहरी व हडेलहप्पी हस्तक्षेपाद्वारे ती खिळखिळी न करण्याचे पथ्य राजकारण्यांकडून सांभाळले जायला हवे. ब्रिटिश राजवटीच्या काळात का देशात राज्य नोकरशाहीचेच होते. 'पोलादी चौकट' असे भारतीय सनदी सेवेचे वर्णन परिचित आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात या 'पोलादी चौकटी'ची पकड टिकवून धरली गेली आहे. राजकारण्यांचा हस्तक्षेप पुष्कळ वाढलाय हे खरे; पण नोकरशाहीतल्या वजनदार सभासदांशी हातमिळवणी करून, त्यांना 'विश्वासा'त घेऊन त्या यंत्रणेमार्फत कामे करवून घेण्याचे धोरण धूर्त राजकारणी अवलंबीत आले आहेत. मंत्री बनून, औट घटका तर औट घटका, सत्तेचा उपभोग घ्यावयाचा, आणि कारभार प्रशासकांवर बव्हंशी सोपवून द्यायचा हा उपाय अवलंबिला जाण्याची शक्यता अल्पजीवी बदलत्या सरकारांच्या जमान्यात वाढते. तसे झाले तर नोकरशाही स्वायत्त व बलिष्ठ बनून स्थिर शासन देऊ शकते.

(३) तिसराही एक विकल्प संभवतो. कोणासही निर्विवाद बहुमत प्राप्त नाही ही वस्तुस्थिती ध्यानात घेऊन, काही बाबतीत संसदेत सरकार अल्पमतात गेले तरी, त्या सरकारचे राज्य चालू राहील या दृष्टीने काही संकेत निर्माण करण्यातला व पायंडे पाडण्यातला शहाणपणा मुख्य दोन पक्षांनी प्रकट करण्याची ह्यासाठी आवश्यकता आहे. ही गोष्ट इतकी अशक्य आहे का? सत्तेवर असतानाही, स्वतःचे अल्पमत ध्यानात घेऊन, ज्या धोरणांना, उपाययोजनांना संसदेत निर्विवाद व भक्कम पाठिंबा व्यक्त होणार नाही अशी धोरणे व उपाययोजना लागू न करण्याचे पथ्य पाळावे ही गोष्ट होऊ शकते. केवळ एखादे सरकार पाडण्यापुरते विरोधी पक्ष व अपक्ष एकत्र येतात असे आपण पाहतो. या प्रकारच्या डावपेचांनी सरकार कोसळविता येणार नाही; किमान काही कालावधीसाठी (३ वर्षे?) युती केली असल्याचे पत्र राष्ट्रपतींना सादर केलेल्या आघाडीला जास्त सभासदांचा पाठिंबा आहे असे ठरले तरच सरकार बदलले जाईल, हा संकेत प्रस्थापित करणे अशक्य नाही. असे पत्र दिलेल्या पक्षांपैकी कोणी पक्ष म्हणून, गट म्हणून वा व्यक्ती म्हणून शब्द फिरविला तर त्यांचे मत विचारात घेतले जाणार नाही, हा त्या संकेताचाच भाग असू शकेल. संसदेत पाच-पंचवीस सभासद असलेले जे अनेकानेक फुटकळ पक्ष आहेत त्यांना तसेच अपक्षांना आपण पाठिंबा न दिल्याने सरकार बनावयाचे राहत नाही वा पाठिंबा काढून घेतल्याने सरकार कोसळत नाही, हे स्पष्ट होणे ही अनेक दृष्टींनी लोकशाहीचे स्वास्थ्य वाढविणारी गोष्ट ठरेल. दीर्घकालीन युती ही भारतीय राजकीय मांडणीची पुनर्रचना होण्याच्या दृष्टीने

आवश्यक पूर्वशर्त म्हणता येईल. उत्तर प्रदेशात अलीकडे जे लोकशाहीचे विडंबन झाले त्याची पुनरावृत्ती होणे कोणालाच शोभा देणारे नाही.

हा तिसरा विकल्प अव्यवहार्य नाही. याचे पुढील प्रकारे स्पष्टीकरण देता येईल : आंतरराष्ट्रीय राजकीय व आर्थिक संदर्भात कोणती धोरणे अंगिकारण्यात व राबविण्यात भारताचे हितसंबंध आहेत याबाबतीत विभिन्न पक्षांमध्ये एकमत आढळते. पर्यायांमधून निवड करण्यास फार अवकाश नाही याचेही भान त्या पाठीशी असते. राजकीय विचारप्रणाली अगदी टोकाची असेल, व संसदेतील सभासदसंख्या अल्प असेल तर असे पक्ष सरकारांमध्ये सामील न होता राहतील. उदाहरणच द्यायचे झाले तर, भारतीय अर्थव्यवस्था 'खुली' करण्याचे, खाजगी क्षेत्राला जास्त प्राधान्य देण्याचे व जागतिक अर्थव्यवस्थेशी अधिक एकरूप होण्याचे देता येईल. अलीकडे काही काळ संयुक्त आघाडीचे सरकार होते व त्या आघाडीत समाजवादी व साम्यवादी प्रणालीचे पक्ष होते. तरी परंतू, मनमोहन सिंग-नरसिंह राव यांच्या आर्थिक धोरणांत आमूलाग्र बदल केला गेला असे घडले नाही. आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या क्षेत्रातही पं. नेहरूंच्या काळापासून बव्हंशी त्याच एक भूमिका राबविल्या जात आल्या आहेत. सरकारमधील घटकपक्ष बदलत राहिले, सरकारे अल्पजीवी ठरली तरीदेखील मग आंतरराष्ट्रीय रंगमंचावर सातत्य टिकून राहते.

- २ -

राजकारणाचे एक मुख्य उद्दिष्ट सत्ता संपादन हे असते. लोकशाही राज्यपद्धती याला अपवाद नाही. आपले हितसंबंध साधून घ्यायचे नाहीत तर मग सत्ता हस्तगत तरी का करावयाची, हा प्रश्न वैध आहे. लोकशाही पद्धतीतही, हितसंबंधी गट, समूह, वर्ग सत्ता संपादनाचे राजकारण करीत असतात. स्वतःच्या हाती सत्ता यावी यासाठी लोकांचा निवडणुकीच्या वेळी अनुनय करीत असतात. (ज्यांना उद्देशून 'सामान्य जनता' हा शब्दप्रयोग वापरला जातो त्या लोकांची लोकशाहीविषयीची अनुभवनिष्ठ जाण चांगलीच वास्तववादी आहे.) हे गृहीत धरून लोकशाहीच्या स्वास्थ्याचा विचार करायला हवा. निर्विवाद बहुमत, खूप मोठे बहुमत प्राप्त झाले तरी, राज्यकर्त्या पक्षाने आपल्या हाती निरंकुश सत्ता नाही; ज्यांनी आपणांस मते दिली नाहीत अशीही एक लोकसंख्या आहे याचे भान बाळगावयाचे असते. राज्य कोणी करावे याचा निर्णय करताना मतविभागणी होणे अटळ आहे. पण एकदा राज्य हाती आले की, आपले पाठीराखे आणि आपले विरोधक मिळून बनणारा समाज 'आपला' समाज आहे ही भूमिका अंगिकारावयाची असते. आपल्या हातात आलेल्या सत्तेच्या मर्यादा ओळखणे व त्या मर्यादांच्या लक्ष्मणरेषेचे उल्लंघन होणार नाही याविषयी जागरूक असणे ही गोष्ट स्वस्थ लोकशाहीच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. सध्याच्या महाराष्ट्रातील युती सरकारचे उदाहरण घेतले तर, शिवसेनाप्रमुख हे पथ्य न सांभाळण्याची भूमिका वारंवार घेऊ पाहतात, आणि त्यामुळे स्वस्थ लोकशाही टिकून राहण्यात अडथळा उत्पन्न होतो असे म्हणावे लागते. वरील तत्त्वाच्या नाण्याची दुसरी बाजू म्हणजे विरोधी पक्षीयांकडूनही हे पथ्य सांभाळले जाण्याची आवश्यकता. लोकांचा कौल आपल्या बाजूने पडला नाही हे स्वीकारून, ज्याच्या बाजूने कौल पडला आहे त्या पक्षाला वा युतीला राज्य करू दिले पाहिजे. राज्यकर्त्यांना सत्तेवरून पदच्युत करण्याचा अधिकार मतदारांचा आहे; लोकांनी निवडून दिलेल्या 'प्रतिनिधीं'ना पक्ष बदलावयास प्रवृत्त करून,

न्यासाठी नाना आमिषे दाखवून वा दबाव आणून, मतदारांच्या या अधिकारावर अतिक्रमण न करण्याचे पथ्य सांभाळायला हवे. हे राज्यकर्त्या पक्षानेही, अर्थातच, सांभाळावयास हवं. राज्य कोणाचेही असो, कायदेकानू व नियम यांच्या चौकटीत निष्पक्ष राहून प्रशासन चालेल, पक्षपाती हस्तक्षेप होणार नाही या दृष्टीने प्रशासन यंत्रणा स्वायत्त हवी. स्वस्थ लोकशाहीच्या हे दृष्टीने तिसरे आवश्यक पथ्य होय. अर्थात्, चोख व प्रामाणिक काम करण्यासाठी सर्वच पक्षांचा नोकरशाहीवर वचक असावा.

आजची लोकशाही 'लोकांनी, लोकांसाठी चालविलेले लोकांचे राज्य' (Government of the People, for the People, and by the People) नाही. मधूनमधून मतदार- नागरिकांचा निवडणुकांद्वारा कौल मागून, कौल ज्यांच्या बाजूने पडेल त्या राजकीय पक्षाने/आघाडीने राज्य करावे अशी ही राज्यपद्धती आहे. सत्ताकांक्षी राजकारणी गटांनी त्यांच्यातील सत्तास्पर्धा नियमित करण्यासाठी जडणघडण केलेली ही राज्यपद्धती आहे. याला 'लोकप्रातिनिधिक जबाबदार राज्य- पद्धती' असेही एकेकाळी म्हटले गेले. पण जरा बारकाईने पाहिल्यास 'राज्य करण्यासाठी माझ्या वा आमच्या हातात सत्ता द्या; माझ्या/आमच्या हाती सत्ता आल्यास तुमचे भले होईल' असे सांगून, प्रतिस्पर्धी कसे नादान व नालायक आहेत हे सांगून मते मागितली जातात. निवडून आलेले राजकारणी लोकांचे प्रतिनिधी म्हणून वागत नाहीत; वागू शकतही नाहीत. कारण निवडणूक संपल्यानंतर कोणत्याही मतदारसंघात एकात्म अशी 'लोक' नावाची गोष्ट नसते. मतदारसंघाच्या सरहद्दींमध्ये राहणारी बहुजिनसी लोकसंख्या असते. या लोकशाहीत निवडून जाणारी व्यक्ती जर अपक्ष असेल तर ती स्वच्छंद असते आणि ती पक्षाची असली तर पक्षाला जास्त बांधलेली असते. पुनःपुन्हा निवडून येण्याच्या दृष्टीने, म्हणजेच मतदारांची मते आपल्या बाजूने पुरेशा प्रमाणात पडून आपली निवड व्हावी या दृष्टीने काय काम करायला हवे, कोणाकोणास कसे राजी राखावयास हवे इत्यादी याचा विचार आकांक्षी राजकारणी करतो. यालाच 'लोकांना जबाबदार राहणे' म्हणावयाचे असले तर गोष्ट वेगळी.

आजची लोकशाही ही 'वरून खाली' अशी रचना आहे, मतदार नागरिकांना एक मर्यादित भूमिका वठवायला दिलेली आहे, याकडे प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ शुंपीटर यांनी त्यांच्या कॅपिटॅलिझम, सोशालिझम अँड डेमॉक्रसी या ग्रंथात सुमारे ५५ वर्षांपूर्वीच लक्ष वेधले होते. आपल्यावर सत्ता गाजविण्याची इच्छा असणाऱ्या स्पर्धक उमेदवारांमधून निवड करण्याचा हा मर्यादित अधिकारही महत्त्वाचा आहे, हे आणीबाणीच्या अनुभवाने आपल्या ध्यानी आले.

वर ज्या तीन पथ्यांचा ऊहापोह केला ती पथ्ये सत्ताकांक्षी राजकारण्यांनी पाळण्यात त्यांचा स्वार्थच, उन्नत स्वरूपात, आहे ही गोष्ट त्यांच्या ध्यानी यावी ही आजची निकड आहे. त्यातही, विभिन्न पक्षांमधील बहुसंख्य राजकारण्यांच्या ध्यानी ही गोष्ट येण्याची शक्यता कमी आहे. त्यांच्या दृष्टीची पोच फार दूरवर पोचत नाही. पण प्रत्येक मोठ्या, जुन्या-जाणत्या पक्षामध्ये नेतृत्वाचा एक थर नक्कीच असा आहे की, जो एकंदर राज्यपद्धती व तिचे स्वास्थ्य यांचा विचार करण्याची क्षमता बाळगतो. प्रचलित लोकशाहीच्या खेळाचे नियम, पाळावयाची पथ्ये, पायंडे वगैरे बाबतीत सर्व स्पर्धक पक्षांनी काही सहमती प्रस्थापित करण्याची गरज या नेतृत्वाच्या ध्यानात यायला हरकत नाही.

कोणत्यातरी एका पक्षाचे/आघाडीचे नेतृत्व करीत असताना, म्हणजे पक्षीय हितसंबंध साधण्याचा दबाव व ते हितसंबंध साधण्यातला स्वतःचा राजकारणी स्वार्थ स्वीकारीत असताना, त्याच वेळी, राज्यपद्धतीचेही स्वास्थ्य सांभाळण्याची गरज व त्या संदर्भातली जबाबदारी समजण्याइतके प्रगल्भ,मुत्सद्दी व दूरदर्शी नेतृत्व प्रकट होणे ही आजची सर्वाधिक निकड आहे.

- ३ -

काँग्रेस पक्षाला जितक्या जागा मिळाल्या तितक्या मिळाव्यात हीदेखील काहीशी अनपेक्षित गोष्ट होती. एवढ्या जागा मिळवून देण्यात सोनिया गांधींचा काही वाटा आहे नक्कीच. पण जादूची कांडी फिरावी असे काही घडले नाही. सोनिया गांधींच्या व्यक्तिमत्वाभोवती करिश्मा निर्माण झाला नाही. पं. नेहरू व इंदिरा गांधी यांच्या पुण्याईच्या बळावर यापुढील गांधी घराण्यातील व्यक्तींना राजकारणात विशेष लाभ पदरात पाडून घेता येणार नाहीत. ही या निवडणुकीची एक चांगली फलनिष्पत्ती आहे. काँग्रेसचे अध्यक्षपद स्वीकारून एक फार मोठे आव्हान सोनिया गांधींनी पत्करले आहे. शिवधनुष्याला हात घालण्या- सारखी ही गोष्ट आहे. पण काँग्रेस पक्षाला भाजपच्या खालोखाल जागा मिळाल्या ही चांगलीच गोष्ट आहे. भारत हे संघराज्य आहे ही गोष्ट खरी. पण याचा अर्थ भारतात प्रादेशिक पक्षांचेच प्रबळ अस्तित्व असणे इष्ट असा होत नाही. भाजप आता राष्ट्रव्यापी पक्ष बनण्याच्या जवळ पोचत आहे आणि काँग्रेस हा पेकाट मोडले तरी अजूनही राष्ट्रव्यापी राहिला आहे. किमान दोन राष्ट्रव्यापी राष्ट्रीय पक्ष मोठे व बलिष्ठ असावेत हीदेखील भारतीय लोकशाहीच्या स्वास्थ्यासाठी एक महत्त्वाची शर्त आहे. जनता दल छिन्नविच्छिन्न झाला नसता तर काँग्रेसचा पुरता -हास झाला असता तरी दुःख करण्याचे कारण नसते. प्रादेशिक पक्ष शिरजोरी करू शकतात अशी कोणतीही संयुक्त आघाडी ही कशी अनुपकारक गोष्ट आहे हे शिवसेना, तेलुगू देसम, व अण्णा द्रमुक यांच्या वर्तनावरून दिसत आहेच.

प्रादेशिक पक्ष, जातजमातीय पक्ष भारतीय राजकीय चित्राचा एक भाग बराच काळपर्यंत राहतील. गचांडी पकडण्या-इतके (ब्लॅकमेलिंग करण्याइतके) त्यांना शिरजोर होऊ न देता एका राष्ट्रव्यापी राष्ट्रीय पक्षाच्या नेतृत्वाखाली आघाडीत बांधण्याइतके बळ असलेले राष्ट्रीय पक्ष असणे गरजेचे आहे.

भाजपचा विचारव्यूह आजही हिंदुराष्ट्रवादी आहे. पण 'आक्रमक हिंदुत्ववादी' ही स्वतःची प्रतिमा पुसट बनवून, स्थिर सरकार देण्याच्या क्षमतेवर भर देत, व स्वतःच्या पेक्षा अगदी भिन्न विचारव्यूह असणाऱ्या पक्षांशी हातमिळवणी करून स्वतःस एका वेगळ्याच पायावर अधिमान्यता मिळवून घेत भाजपने निवडणूक लढविली. महाराष्ट्रात शिवसेनेबरोबर युतीचे सरकार असूनही काँग्रेसने युतीचा दारुण पराभव केला ही गोष्ट चांगलीच झाली. भाजपवरील कट्टर रा. स्व. संघवाद्यांची, शिवसेनाप्रमुखांसारख्यांची वा साध्वी ऋतंभरा व उमा भारती यांच्यासारख्यांची पकड ढिली करण्याचे मनात असलेल्या भाजपमधील नेतृत्वाच्या ही गोष्ट पथ्यावरच पडेल. फाळणीपूर्व लगी मनोवृत्तीची व त्या भूमिकेतून केल्या जाणाऱ्या राजकारणाची .

ज्यांचे हमीद दलवाई कडवे टीकाकार व विरोधक होते मुस्लिम जनसामान्यांवरची पकड सुटणे व हिंदुत्ववादाचे

आवाहन क्षीण ठरणे या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. मुस्लिम राजकारण जमातनिष्ठ राहिले तरी त्याचे वळण व नेतृत्व बदलेल अशी चिन्हे दिसत आहेत. जी स्वागतार्ह गोष्ट आहे. भिन्न विचारव्यूह बाळगणाऱ्या मित्र पक्षांच्या आघाडीतील मुख्य पक्ष या नात्याने भाजपच्या हाती काही काळ सत्ता राहणे ही इष्टापत्ती ठरेल. त्यामधून भाजपला आपला पक्ष मानण्यावरूनच संघात अंतर्गत वाद व संघर्ष नजीकच्या भविष्यकाळात उपस्थित होण्याची दाट शक्यता आहे.

खरे आव्हान काँग्रेसच्या नेतृत्वाला आहे. आपल्या राजकीय अस्तित्वालाच उत्पन्न झालेला धोका ओळखून महाराष्ट्रात शरद पवार यांनी त्यांची राजकीय हुशारी पणाला लावली आणि मोठा विजय संपादन केला. ही एका निवडणुकीपुरती संधिसाधू हातमिळवणी व सौदेबाजी आहे की एका दूरदर्शी मुत्सद्दी नेतृत्वाचा हा उदय आहे हे ठरावयाचे आहे. उत्तर हिंदुस्थानान - उत्तर प्रदेश, बिहार व मध्यप्रदेशात - काँग्रेसचा जम पुनरपि बसविण्याची अवघड कामगिरी करावयाची आहे. काँग्रेससह आघाडी करण्यात निवडक प्रादेशिक पक्षांना स्वतःचे हितसंबंध दिसावेत इतका प्रबळ राष्ट्रीय पक्ष म्हणून काँग्रेसचे पुनरुत्थान घडवून आणण्याचे आव्हान नेतृत्वापुढे आहे.

भाजपप्रणीत आघाडीला सरकार बनवू द्यावे, आणि त्या सरकारसमोर विरोधी पक्ष म्हणून काम करीत करीत काँग्रेसचे बळ वाढवावे व मित्रपक्षही साक्षेपाने निवडून व्यापक बांधणी करावी ही गरज आहे. राजकीय रंगमंचावर काँग्रेस हाच एक राष्ट्रीय बलवान पक्ष, बाकीचे फुटकळ पक्ष ही स्थिती १९७७ नंतर बदलू लागली. या बदललेल्या परिस्थितीचा स्वीकार काँग्रेसच्या नेत्यांनी केला नाही. कारण जनता पक्ष व जनता दल यांच्या रूपाने उपस्थित झालेली आव्हाने विरून गेली. पण आता परिस्थिती कायमची पालटली आहे. काँग्रेसला मित्र पक्षांसोबत आघाडी करण्याचा अगदीच अनुभव नाही असे नाही. पण आता आघाडी बांधीत असताना नाते जास्त बरोबरीचे असेल. प्रतिस्पर्धी आघाडी पण आता अस्तित्वात आली आहे व तिचे बळही काकणभर जास्त आहे ही गोष्ट स्वीकारावी लागेल. ही परिपक्वता काँग्रेसचे नेतृत्व दाखवू शकते का पाहावयाचे.

- ४ -

भाजप व काँग्रेस हे दोन मोठे पक्ष वगळले तर, मिळालेल्या जागांच्या दृष्टीने तिसऱ्या क्रमांकावर असलेल्या मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाला फक्त ३१ जागा मिळाल्या आहेत. दहापेक्षा जास्त जागा मिळालेले फक्त ६ पक्ष आहेत. इतर जवळपास ३० पक्षांना त्याहूनही कमी जागा मिळाल्या आहेत. लहान लहान फुटकळ पक्षांची संख्या एवढी मोठी असणे लोकशाहीच्या स्वास्थ्याला हानिकारक ठरू शकते. सरकार बनविणे वा पाडणे यामध्ये अशा स्थानिक, फुटकळ पक्षांना जेव्हा अवाजवी वजन प्राप्त होते तेव्हा हानिकारक परिणाम घडून येतो.

जातजमातनिष्ठ राजकारणाचे भारताच्या आजच्या परिस्थितीत एक अटळ असे स्थान आहे. अखिल भारतीय मोठ्या पक्षात योग्य स्थान व वजन प्राप्त होण्यासाठी काही काळ अशी वेगळी चूल मांडून आपली ताकद दाखवून देण्याची गरज जाति-जमातींना वाटू शकते. पण एका टप्प्यावर जात वा जमात यांचा असा एक गठ्ठा एका पक्षात बांधणे अशक्य

व्हायला हवे. लोकशाही प्रक्रियेमधून एक राष्ट्रीय समाज निर्माण होण्याची गोष्ट घडून येत असल्याचे ते लक्षण आहे. ही गोष्ट व्यक्तिनिष्ठ पक्षांबाबत जास्तच खरी आहे.

प्रादेशिक पक्ष निर्माण झाले व पुष्कळ काळपर्यंत ते प्रभावी ठरले तर त्याचे राजकीय समाजशास्त्राच्या अंगाने स्पष्टीकरण देता येईल यात काही शंका नाही. काँग्रेस हाच एकमेव राष्ट्रीय पक्ष होता व त्याचे वर्चस्व फार होते तेव्हा, एकेका प्रदेशातील लोकांना ते वर्चस्व झुगारून देण्यासाठी प्रादेशिक पक्षांची उभारणी करणे हाच एक मार्ग मोकळा होता असे म्हणता येईल. पण भारत हे संघराज्य आहे म्हणून प्रादेशिक पक्षांना, प्रादेशिक पक्ष म्हणून राष्ट्रीय पातळीवर वर्चस्व प्राप्त होणे इष्ट ठरत नाही.

मुघल साम्राज्याच्या अंतकाळी वा उत्तर पेशवाईमध्ये सुभेदार/सरदार दुबळ्या केंद्रीय सत्तेचा फायदा उठवून स्वतंत्र राज्ये स्थापन करण्याचा यत्न करीत होते. यात त्यांना यश आले तेव्हा ब्रिटिशांचा मार्ग मोकळा झाला. (किंबहुना, स्वतंत्र होण्यासाठी ब्रिटिशांची मदतही घेतली गेली.) प्रादेशिक पक्षांचे नेते हे या वृत्तीचे सुभेदार म्हणून वागू पाहतात. अखिल भारतीय पक्षांचे दुबळेपण, केंद्रीय सत्तेचे दुबळेपण ही त्यांना आपल्यासाठी संधी वाटते. अशा प्रादेशिक पक्षांचे अस्तित्व भारतीय लोकशाहीच्या व राष्ट्रीय एकात्मतेच्या मुळावर येणारे आहे.

प्रादेशिक पक्ष, जातजमातनिष्ठ पक्ष, व्यक्तिनिष्ठ पक्ष. आजच्या घडीला आहेत आणि ते त्यांच्या त्यांच्या क्षेत्रात प्रबळही आहेत हे वास्तव नाकारून राजकारण करता येणार नाही ही गोष्ट खरी. त्यांच्याशी युती करीत काही काळ मोठ्या पक्षांना राजकारण करायला हवे. याला पर्याय नाही. पण व्यापक विचारव्यूह व कार्यक्रम यावर आधारित, केवळ धर्मातीत या अर्थाने नव्हे तर जात-जमात-भाषा-प्रदेशनिष्ठ नाही याही अर्थाने सेक्युलर राष्ट्रीय पक्षात असे पक्ष सामावून जाण्याची प्रक्रिया नजीकच्या भविष्यात घडण्याचे महत्त्व विसरता उपयोगी नाही. या पक्षांचे कौतुक होऊ नये वा ते जास्त भक्कम व प्रबळ होतील याप्रकारे त्यांची पुष्टी करता कामा नये. जात, जमात, धर्म, भाषा, प्रदेश यांच्या पलीकडे जाऊन व्यापक वैचारिक भूमिकेमधून राष्ट्रीय राजकारण करणाऱ्या सर्वच पक्षांचा - भाजप, काँग्रेस, साम्यवादी इ. - यात समाईक हितसंबंध गुंतलेला आहे. हे ओळखण्याइतके सुजाण व दूरदर्शी, मुत्सद्दी नेतृत्व या पक्षांना लाभते की नाही यावर भारतीय लोकशाहीचे स्वास्थ्य काही प्रमाणात अवलंबून आहे.

- ५ -

सरकार पाडण्याचा खेळ आलटून पालटून खेळत राहण्याइतके बेजबाबदार वर्तन जर राजकीय पक्षांनी केले तर?

राष्ट्रपतींची भूमिका मग महत्त्वाची ठरणार आहे. सुदैवाने, आज उपस्थित झालेल्या गंभीर पेचप्रसंगी देशहितावर लक्ष केंद्रित करून विचारपूर्वक कृती करण्याची क्षमता असलेले राष्ट्रपती आपणांस लाभले आहेत.

स्थिर स्वरूपात पर्यायी सरकार बनविण्याची क्षमता आहे याची खात्री राष्ट्रपतींना पटवून देण्यात यश येत नाही तोवर, लोकसभेमध्ये सरकार प्रसंगी अल्पमतात गेले तरी त्या सरकारचा राजीनामा स्वीकृत न करता त्या सरकारलाच

राज्यकारभार चालविण्यास सांगितले जाईल, अशी भूमिका राष्ट्रपतींना घेता येईल. तसेच, सरकार बनविण्याच्या वेळी ज्या पक्षांची युती होईल त्या पक्षांना निश्चित कालावधी पूर्ण होईतो पाठिंबा काढून घेता येणार नाही, तसे त्यांनी केल्यास त्यांचे सभासदत्व निलंबित केले जाईल, अशी भूमिका घेणेही उपकारक ठरेल. लोकसभा भंग करण्याची वेळच जर पक्षांनी राष्ट्रपतींवर आणली तर, नव्या निवडणुका घेतल्या जाणार नाहीत व संसदेच्या उर्वरित कालावधीत राष्ट्रपती एका सल्लागार मंडळाच्या सहाय्याने कारभार चालवितील, अशीही भूमिका घेता येईल.

आजच्या संविधानात या गोष्टी बसत नसण्याची शक्यता आहे. तसे असेल तर, सध्या निवडून आलेल्या लोकसभेने प्रथमतः आवश्यक ती घटनादुरुस्ती करावी असा आग्रह राष्ट्रपतींनी धरावा व राष्ट्राला उद्देशून आवाहन करावे.

स्थिर शासन आम्हीच देऊ, ते देण्यास आम्ही बांधील आहोत असे म्हणत निवडून आलेले राजकारणी व राजकीय पक्ष, तसेच देशहिताच्या गोष्टी करणारे इतर राजकारणी व पक्ष स्वतःला जबाबदार वर्तन करण्यास अशा प्रकारे बांधून घेण्यास तयार आहेत की नाहीत याचीही परीक्षा होणे भारतीय लोकशाहीच्या स्वास्थ्याच्या दृष्टीने मोलाचे ठरेल.